

ID 1616
C-2 14/09/1993

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

NEERIJNEN-WAARDENBURG EN HELLOUW gemeente Neerijnen

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Neerijnen-Waardenburg en Hellouw als beschermde dorpsgezichten.

De beschermde dorpsgezichten omvatten de op bijgevoegde kaarten (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummers 076 Neerijnen, 072 Hellouw) met een stippellijn omgrensde gebieden.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Maart 1987.

Inleiding

Neerijnen ligt in de Tielerwaard op de noordelijke oever van de Waal, enkele kilometers stroomopwaarts van het aan de andere oever gelegen stadje Zaltbommel.

Het dorp heeft de typische langgerekte structuur waardoor veel nederzettingen in het riviereengebied gekenmerkt worden. In het geval van Neerijnen wordt die structuur doorkruist door een tweede, namelijk die van het Huis Neerijnen.

Het gebied tussen het dorp Neerijnen en het naburige kasteel Waardenburg behoorde van oudsher aan de adellijke families die het huis en het kasteel bewoonden. Hierdoor en ten gevolge van de excentrische ligging van het kasteel ten opzichte van het dorp Waardenburg zijn het kasteel, het dorp Neerijnen en het gebied ertussen in een historische eenheid geworden. De bescherming is erop gericht deze eenheid zoveel mogelijk te bewaren.

Hellouw ligt aan de Waalbandijk zo'n acht kilometer ten westen van Neerijnen. Het dorp bestaat, afgezien van een nieuwbouwwijk van bescheiden omvang, uit een enkele strook tamelijk los gegroepeerde huizen en boerderijen langs de dijk. Als zodanig is het als dorpsvorm een overgang naar het in de Zuidhollandse rivierstreek veel voorkomende dijkdorp.

Het deel van Hellouw waar de Kerkesteeg aansluit op de dijk en ook het kerkje staat is met het door een kweldam omgeven terrein van het voormalige Huis Hellouw een karakteristiek punt in de Tielerwaard.

Allereerst zullen hieronder enkele hoofdlijnen uit de bewoningsgeschiedenis van het riviereengebied geschetst worden. Met name zal ingegaan worden op het zogenaamde gestrekte dorpsstype waar Neerijnen een voorbeeld van is. Daarna volgt per kern een verdere beschrijving van de historische ontwikkeling en van de historische kwaliteit van het huidige ruimtelijk karakter.

Historische ontwikkeling in hoofdlijnen

De bewoning van het riviereengebied is tot in het zeer recente verleden sterk bepaald door het voorkomen van oeverwallen en stroomruggen: hoger gelegen gronden die als gevolg van diverse sedimentatiefasen gevormd zijn. Voor de streken langs Waal en Nederrijn zijn vier hoofd fasen van sedimentatie te onderscheiden, elk gevolgd door een periode van relatieve rust waarin bewoning mogelijk was.

Gedurende de sedimentatie heeft zich globaal steeds hetzelfde afgespeeld: de vorming van hoger

gelegen oeverwallen langs de stroom en van komgronden verderaf.

Bewoning was mogelijk wanneer de oeverwal langs de rivier voldoende hoog was geworden. Als een rivier(arm) dichtslibde bleven de oeverwallen, met de bedding ertussen in, als een langgerekte rug in het landschap achter. Ook deze zogenaamde stroomruggen vormden een geschikte vestigingsplaats. Het totale afzettingspatroon uit de verschillende fasen kan zeer ingewikkeld zijn. Stroomruggen van de eerste afzettingsfase kunnen bijvoorbeeld afgedekt zijn met komklei uit de tweede fase. Overigens bedraagt het reliëf maximaal enkele meters tussen ruggen en kommen, meestal is het veel minder. De dijken zijn in het gebied de hoogste reliëf-eenheden.

Uit het archeologisch materiaal blijkt dat de bewoning in de prehistorische tijd, vanaf het late Neolithicum (1800-1700 voor Christus) steeds aan de oeverwallen en de stroomruggen van de verschillende sedimentatiefasen gekoppeld is geweest. Ook voor de historische tijd blijft dit gelden. In de loop van de derde eeuw werd het gebied grotendeels verlaten in verband met de toenemende wateroverlast en de politieke situatie: de grens van het Romeinse Rijk kwam onder steeds grotere druk te staan van buitenaf.

In de Merovingische Tijd was de hernieuwde bewoning nog vrij bescheiden. In de Karolingische Tijd werd de bewoning geïntensiveerd en het patroon van verkaveling en dorpsaanleg kreeg vorm. In het hele gebied zijn heemnamen (namen eindigend op -heem, -hem, -um, enz.) te vinden, die tussen de 5de en de 10de eeuw gevormd zijn. Oostelijk betreft het dan dochternederzettingen van reeds bestaande plaatsen. Meer naar het westen gaat het om plaatsen die met een naar het westen gaande ontginning in Merovingische en Karolingische Tijd ontstaan zijn.

Het daarbij behorende nederzettingpatroon was gebaseerd op de stroomruggen in het land en langs de rivieren. Over de stroomruggen liepen wegen; daarlangs lag de dorpsbebouwing met daaraan grenzend de bouwlanden. De verder afgelegen komgronden bleven onbenut. Wel werden ze tussen de 12de en de 15de eeuw opengelegd en als weiland en hooiland in gebruik genomen.

In de 12de eeuw vond opnieuw sterke wateroverlast plaats. Na aanvankelijke ophoging van huisplaatsen en/of dorpsterreinen gingen men over tot het aanleggen van dijken. In eerste instantie was de bedijking partieel, later werd een meer volledig systeem van dijken en een daarmee gepaard gaande

waterstaatsorganisatie in het leven geroepen.

Omdat na de bedijking het grondwater op veel plaatsen hoger kwam – de natuurlijke afwatering was door de dijken afgesneden – en bij dijkdoorbraak het water ook hoger dan voorheen kwam, werden veel huisplaatsen sterk opgehoogd. Dit zijn de zogenaamde woerden. Pas met de ruilverkaveling in de 20ste eeuw werd het geschetste patroon van bewoning en grondgebruik doorbroken. In de komgebieden werd de grond verbeterd en de afwatering geregeld zodat ook hier landbouw kon plaatsvinden. In de voorheen vrijwel onbewoonde gebieden werden boerderijen gebouwd, nieuwe wegen werden aangelegd en bestaande verbreed. Verder vond er op grote schaal egalisatie plaats. Het onderscheid tussen de hoger gelegen stroomruggen en oeverwallen met dorpen, bouwlanden en boomgaarden aan de ene kant en de vrijwel onbewoonde komgronden met wei- en hooiland aan de andere kant, werd afgevlakt.

Het riviereengebied kent enkele kenmerkende dorpsvormen: het min of meer rond gebouwde dorp en het gestrekte dorp. Het eerstgenoemde type komt ook buiten het gebied veelvuldig voor, het tweede is gebonden aan de specifieke bodemkundige eigenschappen van het gebied, namelijk de stroomruggen en oeverwallen. Het dorp Neerijnen is een representant van dit type.

Gezien de samenhang met de eenstrepige verkaveling die uit de Karolingische Tijd dateert, wordt het type ook aan die periode toegeschreven, al is een jongere stichting niet uitgesloten.

Karakteristiek is de langgerekte vorm van het dorp: het bestaat veelal uit twee assen (straten) die in lengterichting op de oeverwal of de stroomrug liggen. Vaak is de ene as van enigszins meer belang dan de andere, omdat bijvoorbeeld een doorgaande weg ermee samenvalt. In de naamgeving komt de hoofdstraat dikwijls als Voorstraat en de parallelstraat als Achterstraat voor, zoals in Neerijnen het geval is. Soms is er nog een derde as, de Middenstraat. Hoofd- en achterstraat sluiten vaak vorksgewijs aan op elkaar aan één of twee zijden van de nederzetting. De beide assen worden meestal door enkele dwarsstraten verbonden. De bebouwing bestaat in de meeste dorpen hoofdzakelijk uit boerderijen die naast elkaar aan de lengte-assen staan, met de voorzijde naar de weg gekeerd. De dichtheid van de bebouwing varieert. In sommige gevallen hebben de blokken gevormd door lengte-assen en dwarsstraten een vrijwel gesloten bebouwing, met name bij nederzettingen die een

stedelijk karakter hebben gekregen, is dat het geval. Elders is de oorspronkelijke dorpsstructuur veel meer open gebleven, zoals bij Neerijnen.

De dichtheid van bebouwing heeft onder andere te maken met sociaal-economische factoren die de behoefte aan dorpsuitbreiding en verdichting beïnvloedden. De manier waarop een adellijk huis de nederzetting qua plattegrond en dichtheid kon beïnvloeden, komt hieronder nog ter sprake. Ook wateroverlast heeft bij de verdichting een rol gespeeld, vooral langs de Beneden-Linge en langs de Maas is de dorpsbebouwing op de oeverwallen en stroomruggen geconcentreerd. Nederzettingen die op smalle stroomruggen liggen, voornamelijk in het Linge-gebied, zijn dientengevolge zeer langgerekt van vorm geworden. Waar de dorpen vlak aan de rivier liggen is de structuur enigszins verschillend van die meer landinwaarts. De hoofdstraat die met de dijk samenvalt is in de regel aan één kant bebouwd. De achtererven van deze bebouwing aan de landzijde lopen door tot aan de achterstraat, die eveneens gewoonlijk aan de landzijde bebouwd is. Een tweede fenomeen bij sommige rivierenederzettingen is dat de langgerekte structuur aan de dijkzijde niet meer compleet is ten gevolge van dijkdoorbraken en stroomverlegging. Ook hiervan is Neerijnen een voorbeeld. Behalve door de oorspronkelijke structuur kunnen de nederzettingen door nog een aantal vormbepalende elementen gekenmerkt worden. Een voorbeeld zijn de dijkwoningen, die veelal uit de 19de eeuw dateren.

Oudere, maar zeer karakteristieke elementen zijn de kastelen. De meeste gaan terug tot in de Middeleeuwen, een periode waarin het riviereengebied verdeeld was in talrijke kleine territoriale eenheden, en zijn als versterkte woontoren gesticht. Later zijn ze veelal tot min of meer rechthoekige kasteelgebouwen uitgebreid. In de 17de en 18de eeuw ging het militaire karakter steeds meer verloren en vaak werden de kastelen tot landhuis verbouwd. Binnen de dorpsstructuur kunnen onder andere kerken, pastorieën, boerderijen, molens en verdere historische bedrijfsgebouwen beeldbepalende elementen zijn. In het algemeen geldt dat de twee-assige structuur als zodanig veel ouder is dan de bebouwing die aan de beide assen staat.

Neerijnen, ontstaan en ontwikkeling

Zowel Neerijnen als het naburige Waardenburg liggen op stroomruggen. Archeologische vondsten vlakbij Neerijnen wijzen op bewoning

in de IJzertijd, Romeinse Tijd en latere bewoning vanaf de Vroege Middeleeuwen.

Neerijnen wordt in 996 in een oorkonde vermeld, samen met het aangrenzende Opijnen, onder de naam IJnen. In het midden van de 13de eeuw blijken in Op- en Neerijnen kapellen van de kerk van Hiern te zijn. Later zijn het zelfstandige kerken geworden.

Waardenburg en Neerijnen waren bewoonde plaatsen vóór de periode waarin de definitieve bedijking (12de eeuw) tot stand kwam. Na het aanleggen van de dijken zijn de dorpen nog veelvuldig getroffen door overstroming en dijkdoorbraak. Een gevolg van zo'n doorbraak is in de plattegrond van Neerijnen duidelijk waarneembaar. De beide lengteassen, Voor- en Achterstraat, sluiten haaks op de Waaldijk aan. Het vervolg, mogelijk ook de vorkvormige aansluiting van beide assen, is door het naar achteren leggen van de dijk buitendijks of onder het huidige dijklichaam komen te liggen. Onbekend is wanneer dit is gebeurd, maar op de kaart van Thomas Witteroos van 1571 (in kopie van I. van Geelkerck, 1666, zie fotobijlage, afb. 1) is de huidige situatie al globaal afgebeeld. Waar de Voorstraat op de dijk aansluit, staat 'vergraven landt', dus vergraven ter ophoging of herstel van de dijk. Het doorbreken van de dijk hangt samen met de ondergrond die in het gebied tussen Neerijnen en Waardenburg sterke kwel vertoont en die daardoor de dijk van onderen verzwakt.

Op de genoemde kaart is ter linkerzijde van de Voorstraat nog een vooruitstekend restant van een eerdere dijk aanwezig. Er boven staat 'quaet', een aanduiding voor de onbetrouwbaarheid van de dijk. Uit de aangegeven naam ter hoogte van het vergraven land, 'Schoordijk', wordt duidelijk dat de rivier toen nog vlak voor de dijk langs liep. Immers een schaar- of schoordijk is een dijk die onmiddellijk aan de rivier grenst zonder dat er eerst een uiterwaard voor ligt.

Waarschijnlijk is het de allang niet meer functionerende rivierloop, die nu als de zogenaamde Kil van Waardenburg in de uiterwaard ligt, die ooit verantwoordelijk is geweest voor het afsnijden van een deel van Neerijnen. Naderhand heeft de hoofdstroom van de Waal zich verlegd tot de loop van de huidige rivier, zodat een brede strook buitendijks land ontstond.

Op de kaart van Witteroos is dit buitendijks gebied westelijk van Neerijnen al aanwezig, op de kaart van Tas van 1729 (naar een tekening van Leempoel van 1699, zie fotobij-

lage, afb. 2) heeft het ongeveer de omvang van het huidige gebied. Overigens is al in 1337 sprake van eigendomsrechten op acht morgen buitendijks land bij Neerijnen.

Eveneens op de kaart van Witteroos afgebeeld zijn het Huis Neerijnen, het Huis Waardenburg en de naburige molen. Huis en kasteel zijn beide omgracht aangegeven. Huis Neerijnen werd rond 1350 gesticht als versterkt huis. De naam luidde ook wel Clingelenburg. In 1674 leed het huis schade bij de veldtocht van Lodewijk van Nassau, echter lang niet zo ernstig als kasteel Waardenburg, dat toen na verwoesting geheel verlaten werd.

Het kasteel bestond aanvankelijk uit een omgrachte verhoging met een houten toren. Het was derhalve een zogenaamd chateau à motte, een type kasteel dat vanaf eind 10de eeuw over heel West-Europa is verspreid. In 1283 werd een stenen toren gebouwd. Verdere uitbreidingen volgden, waaronder de bouw van een donjon in 1335 die nu nog, zij het niet in oorspronkelijke staat, aanwezig is. Uiteindelijk kreeg het kasteel een veelhoekige plattegrond. Na de verwoesting van 1574 duurde het tot 1627 voor het kasteel gedeeltelijk hersteld werd. Daarna volgde echter weer een periode van verval.

De op de kaart afgebeelde molen is een houten standerdmolen die in 1573 bij krijgshandelingen werd vernield en daarna werd herbouwd. In 1744 stortte deze bij een storm in en weer volgde herbouw. De nieuwe molen werd echter al in 1780 afgebroken en toen verrees de molen die er nu nog staat, een zeskante met riet gedekte bovenkruier. Een soortgelijke molen heeft in Neerijnen aan de dijk gestaan.

Op de al genoemde kaart van Tas is het huis Clingelenburg, via een eigen toegangslaan, de Dreef, met de Waaldijk verbonden. Deze structuur doorsnijdt als het ware die van het dorp, waarvan wel de Voorstraat, maar niet de Achterstraat op de kaart is aangegeven. Waarschijnlijk was de Achterstraat er wel, althans gedeeltelijk, maar van zeer weinig betekenis en nauwelijks bebouwd. Een tweede, nog aanwezige laan, ongeveer parallel aan de Dreef, en de latere Van Pallandtweg (de Rooilandstraat) zijn eveneens op de kaart zichtbaar. De kerk lijkt te staan ter plaatse van de huidige. De kadastrale minuut (fotobijlage, afb. 3) van 1826 brengt de situatie helder in beeld: de Achterstraat loopt van de dijk tot aan de hoek met de Voorstraat (nu Van Pallandtweg).

Het vervolg is echter geen weg, maar een waterloop, de Meer geheten. Het terrein tussen de Meer en de Voorstraat behoort bij het Huis Neerijnen en wordt doorsneden door

de Dreef. Het Huis Neerijnen is in 1826 niet meer het oorspronkelijke gebouw. Begin 18de eeuw is een nieuw huis verzezen dat in 1791 verbouwd is tot ongeveer het huidige aanzien. Van de vroegere militaire functie is niets overgebleven. Omdat het terrein vóór het huis in de richting van de Waaldijk vrij van bebouwing moest blijven is de Achterstraat niet tot ontwikkeling gekomen en is de Voorstraat ter plaatse onbebouwd gebleven. Pas bij de vorkvormige aansluiting van de Voorstraat en de Meer staan weer enkele huizen. Uit het feit dat de Achterstraat tussen de Van Pallandweg en de vork zo duidelijk onderbroken wordt en de Meer het tracé van het ontbrekende stuk Achterstraat volgt, is af te leiden dat die straat er in zijn geheel wel geweest is. Vóór de aanleg en uitbreiding van het Huis Neerijnen en de Dreef zal de Achterstraat een onverharde weg met nauwelijks bebouwing eraan geweest zijn. De bezitters van het Huis en de heerlijkheid hebben blijkbaar de plattegrond van het dorp ingrijpend gewijzigd.

De kadastrale minuut laat verder zien dat de dichtheid van bebouwing aan de Voorstraat en het resterende stuk Achterstraat zeer gering was in 1826. Schuin tegenover de kerk, die aan de huidige van 1865 voorafgaat, staat het schoolgebouw van 1710. In 1848 is er nog een gedeelte aangebouwd. De overige bebouwing bestaat hoofdzakelijk uit boerderijen en er zijn nog enkele kleinere huizen langs en aan de dijk gebouwd. Deze arbeiderswoningen en keuterboerderijen zijn representatief voor het rivierengebied, waar dit soort bebouwing in de 18de en 19de eeuw algemeen gebouwd werd met toestemming van het dijkbestuur. Naderhand zijn de huizen nogal eens door dijkverzwaring en -verhoging in het dijklichaam komen te staan. In Neerijnen is deze bebouwing voornamelijk van rond de eeuwwisseling.

De minuut verschilt wat dichtheid van bebouwing betreft weinig van het huidige kaartbeeld. De situatie is grotendeels overeenkomstig. Wel moet rekening worden gehouden met de invloed van dijkdoorbraken en overstromingen op de ouderdom van de bebouwing. In 1809 werden in de heerlijkheid Neerijnen 20 huizen, 2 korenbergen en 2 schuren geheel vernield en 25 andere huizen, 1 berg en 10 schuren leden schade. Ook in 1820 werd schade aan de huizen gerapporteerd. Hierbij speelde ongetwijfeld een rol dat met name bij de kleine boerderijen en de arbeiderswoningen nog veel in hout gebouwd werd, wat de kans op wegspoelen bij overstroming aanmerkelijk vergrootte.

Een fraai voorbeeld van enkele in hout gebouwde huizen geeft een prentbriefkaart van rond 1920 (fotobijlage, afb. 7).

Kasteel Waardenburg werd rond 1895 hersteld en uitgebreid. Bij de bombardementen op de Waalbrug in 1944 werd het gebouw beschadigd.

In 1957 volgde onbewoonbaarverklaring, waarna het kasteel in 1961-1962 gedeeltelijk gerestaureerd werd. Het gebied tussen het kasteel en Huis Neerijnen werd aan het begin van deze eeuw voor een deel ingericht volgens een plan van de landschapsarchitect Leonard Springer. Dit plan vormt de basis voor het tegenwoordige beheer.

Huidig ruimtelijk karakter

Vergelijking van de huidige situatie met de kadastrale minuut maakt duidelijk dat er sinds het begin van de 19de eeuw weinig is veranderd in de plattegrond van Neerijnen. Bovendien is aannemelijk dat de minuut een dan al lang bestaande situatie weergeeft. Nog steeds bestaat de plattegrond van het dorp uit de twee-assige structuur (Voor- en Achterstraat), die vanaf de bochtige Waalbandijk landinwaarts ligt. Deze structuur wordt door het Huis Neerijnen met de bijbehorende Dreef onderbroken. De Achterstraat loopt daarom boven de Van Pallandweg niet door, en de Voorstraat is ter plaatse onbebouwd gebleven. Het Huis Neerijnen, nu gemeentehuis, is met omgrachting en koetshuis een duidelijke eenheid die door middel van een eigen toegangsweg, de Dreef, met de dijk is verbonden. Door het onbebouwd laten van het terrein voor het Huis en de geringe bebouwingsdichtheid elders in het dorp heeft Neerijnen een zeer open karakter gekregen. Binnen het dorp is het onderscheid tussen Voor- en Achterstraat nog steeds aanwijsbaar. Aan de Voorstraat liggen de belangrijkste historische boerderijen. Daar staat ook het opvallende witgepleisterde kerkgebouw. De bebouwing aan de dijk bestaat uit kleine 19de-eeuwse boerderijen en arbeiderswoningen. Het gebied tussen Neerijnen en kasteel Waardenburg behoort bij de adellijke huizen en is naar grondgebruik ook altijd daardoor bepaald. Nu is het met name een omvangrijk bosperceel dat een aanzienlijk deel van het terrein beslaat.

De omgrenzing

Het beschermde dorpsgezicht Neerijnen omvat het gehele dorp Neerijnen en het gebied tussen Neerijnen en Waardenburg, waarin het kasteel Waardenburg ligt. Daarnaast is een deel van het uiterwaardengebied in de aanwijzing begrepen terwille van de herkenbaar-

heid van de oorspronkelijke afronding van dorp en kasteelgebied naar buiten toe. De omgrenzing is aangegeven op bijgevoegde kaart.

Nadere typering te beschermen waarden

De bescherming van het dorpsgezicht Neerijnen is op de eerste plaats gericht op het bewaren van de historisch-ruimtelijke structuur, waarvan de ontwikkeling en het tegenwoordige karakter hierboven geschetst zijn. Binnen deze structuur zijn de aard van de aanwezige bebouwing en de inrichting van de niet-bebouwde ruimte van groot belang. Al vanaf enige afstand is het duidelijk hoezeer het dorp Neerijnen, het kasteel Waardenburg en het gebied ertussen in visueel bepaald worden door opgaand boomte.

Een van de belangrijkste assen van de dorpsplattegrond, de Dreef, die vanaf Huis Neerijnen naar de Waalbandijk loopt, is geheel met laanbomen beplant. In de richting van de dijk gaat deze beplanting geleidelijk verloren in het daar aanwezige parkbos. Door het niet-verharde wegdek van de Dreef tussen Voorstraat en dijk wordt het landgoed-karakter van het parkgebied versterkt. Ook de afwisseling van bossages en grasland draagt hieraan bij.

Waar de Dreef op de dijk aansluit is er een groot contrast tussen enerzijds het beboomde gebied binnendijs en anderzijds het open uiterwaarden-landschap buitendijs. Voor het rivierengebied is dit tamelijk bijzonder. Het effect wordt nog versterkt door het gezicht op de molen van Waardenburg en verderop in westelijke richting de twee Waalbruggen bij Zaltbommel. Het beboomde gebied wordt richting dorp aan de dijkzijde afgesloten met een tweede laan ongeveer parallel aan de Dreef. Tussen deze laan en de dijk ligt een perceel griend.

Vanaf de dijk is het Huis Neerijnen door het boomte vrijwel aan het oog onttrokken. De bebouwing aan dit gedeelte van de dijk bestaat slechts uit een witgepleisterd boerderijtje, zodat van hier uit in het gezicht op de Voorstraat het open karakter van het dorp duidelijk aan de dag treedt.

Het begin van de Voorstraat bestaat uit de zogenaamde Poort van Neerijnen, twee historische panden: de voormalige brouwerij en het café, die aan de kruin van de dijk staan ter weerszijden van de straat. De aanwezigheid van dit café hangt mogelijk samen met het vroegere veer over de Waal, waarvan de 'veerstoep' nog in de huidige uiterwaard aanwezig is. In relatie met het zeer brede uiterwaarden-landschap vóór de dijk (de rivier is vanaf

dit punt bijna onzichtbaar) vormt de Poort een zeer markante toegang tot het dorp. De overige bebouwing aan de Voorstraat is gesitueerd aan de oostzijde van de straat en bestaat in hoofdzaak uit panden met een historisch karakter, waaronder enkele boerderijen. De erven lopen door tot aan de Achterstraat. De andere kant van de Voorstraat is onbebouwd. Percelen grasland, griend en houtaanplant grenzen aan de weg. Hierdoor wordt de lage bebouwingsdichtheid van het dorp benadrukt. Aan de andere kant geeft de laanbeplanting verderop aan de Voorstraat, met name ter hoogte van het Huis Neerijnen een zekere beslotenheid aan het dorp.

Aan de Achterstraat, die met een trap op de dijk aansluit, is de bebouwing enigszins minder van aanzien dan aan de Voorstraat en slechts gedeeltelijk historisch. Wel zijn de niet-historische panden qua schaal overeenkomstig. De Achterstraat is aanmerkelijk smaller dan de Voorstraat, maar eveneens vrijwel alleen aan de oostzijde bebouwd. Voor het hele dorp geldt dat de historische bebouwing witgepleisterd of gecementeerd is en met riet gedekte daken heeft. De jongere bebouwing dateert doorgaans van rond de eeuwwisseling en is uitgevoerd met mansardekappen, pannendaken en schoon metselwerk. Het gebied aan de Waalbandijk oostelijk van de Achterstraat wordt gekenmerkt door kleinschaligheid. Dit geldt voor zowel het grondgebruik, moestuinen en boomgaarden, als voor de daarmee samenhangende bebouwing, bestaande uit kleine boerderijen en arbeiderswoningen. Ook hier is er een sterk contrast met de openheid van het buitendijkse uiterwaardengebied.

Opvallend onder de binnendijkse bebouwing is het rijtje van vijf huizen, de zogenaamde Vijf Violen, eveneens daterend van rond de eeuwwisseling. Oostelijk van deze huizen wordt de strook tussen de dijk en de Van Pallandweg gedomineerd door enkele grote percelen vruchtboomen. Ook vanuit deze hoek is het Huis Neerijnen door geboomte aan het oog onttrokken, in tegenstelling tot de kerk. De beplanting aan de Van Pallandweg schermt het Huis en het achterliggende terrein geheel af. In feite zijn gebouw en toren, vanwaar men het dorp ook nadert, duidelijk en opvallend zichtbaar, mede door de witte kleur. Daardoor is in visueel opzicht de kerk veel meer bepalend voor de aanblik van het dorp dan het verscholen liggende Huis Neerijnen.

Aan de Van Pallandweg staan, tot aan de kom van het dorp, slechts

enkele huizen, van rond 1900. Ter hoogte van het Huis staan een paar historische boerderijen en de oude school waarvan het rechtergedeelte uit 1710 en het linker- uit 1848 dateert. Bij de aansluiting op de Voorstraat staat de witgepleisterde neogotische kruiskerk (Waterstaatskerk) van 1865. Het gebouw ligt wat hoger en domineert daardoor sterk de omgeving. Dit effect wordt nog vergroot doordat in de strook tussen het Huis Neerijnen en de Voorstraat de kerk het enige gebouw is. Huis Neerijnen (nu gemeentehuis) en het voormalige koetshuis zijn toegankelijk via een ophaalbrug over de buitenste omgrachting. Het eigenlijke Huis is aan twee zijden afzonderlijk omgracht en bereikbaar over een gemetselde boogbrug. Het gebouw is een eenvoudig 18de-eeuws bakstenen landhuis waarvan alleen de ingang rijkelijk is geornamenteerd met een gebeeldhouwde omlijsting in rococo-trant.

In het vervolg van de Van Pallandweg ligt de vorkvormige aansluiting van de twee-assige dorpsstructuur. De als het ware door Huis Neerijnen onderbroken bebouwing wordt hier voortgezet met onder andere enkele historische boerderijen.

Het gebied behorend bij kasteel Waardenburg en Huis Neerijnen wordt na de Van Pallandweg begrensd door achtereenvolgens de Kaalakerstraat en de Steenweg. Aan deze kant is het gebied vooral beplant met fruitbomen. In de richting van de dijk overweegt grasland, overgaand in parkbos. Kasteel Waardenburg ligt temidden van boomgaarden op een omgracht en beboomd terrein. Er is geen directe relatie met het dorp Neerijnen. De verbinding met de buitenwereld bestaat uit een eenvoudige toegangsweg naar de dijk. Het kasteel ligt met de U-vormige plattegrond naar de dijk toe geopend. Aan het gebouw is duidelijk af te lezen dat het in verschillende bouwstadia tot stand is gekomen. Op afstand is van het kasteel ten gevolge van het opgaand geboomte rondom weinig te zien behalve het uitstekende traptorentje. In het westen is de bescheiden open ruimte, die de overgang naar de dorpsbebouwing van Waardenburg vormt, van groot belang. Het grondgebruik, akkers en tuingrond, benadrukt de openheid. De positie van de molen, op een tegen de dijk opgeworpen molenberg, geeft aan dat deze openheid een duidelijke historische achtergrond heeft. Het gezicht Neerijnen-kasteel Waardenburg wordt tenslotte afgesloten met de kleinschalige, gedeeltelijk historische bebouwing aan de Gasthuisstraat.

Hellouw, ontstaan en ontwikkeling

De naam Hellouw is kenmerkend voor het riviereengebied. Het tweede deel, -ouw, komt in een andere vorm ook voor in andere plaatsnamen, bijvoorbeeld Wadenloijen, Poederoijen, en duidt op land dat bij water is gelegen. Het eerste deel heeft de betekenis van moerassig land. Wellicht heeft dat te maken met de geringere ontwikkeling van oeverwallen en stroomruggen ter plaatse, naar het westen toe worden ze steeds smaller en lager. De bebouwing heeft daar dan ook altijd meer met wateroverlast te kampen gehad dan die op de hogere stroomruggen. In 850 wordt Hellouw in een oorkonde genoemd. Een zekere Balderik schenkt de Utrechtse kerk een zogenaamde mansus dominicus, een beheerscentrum met daarbij 25 hoeven en een kerk. Van deze verspreid liggende hoeven zijn er vijf aan de Waal gelegen, waaronder één in Hellouw. De kerk van Hellouw is gesticht als kapel van de kerk van Tuil. Het is duidelijk dat Hellouw een bewoonde plaats was ruim vóór de periode van definitieve bedijkingen in de 12de eeuw. Ongetwijfeld heeft men zich van meet af aan op de oeverwal langs de rivier gevestigd. Een aanwijzing dat in Hellouw, net als in Neerijnen, het dorp zich tot buiten de huidige dijk heeft uitgestrekt, is de lokatie van de kerk. Deze staat net als de vorige direct aan de dijk. Waarschijnlijk is ook hier een deel van de dorpsbebouwing na overstroming en/of dijkdoorbraak verloren gegaan en is de dijk naar achteren gelegd, tot vlak voor de kerk. Veel meer ruimtelijke ontwikkeling heeft Hellouw waarschijnlijk niet gekend. De bebouwing is steeds grotendeels onder aan de dijk gesitueerd gebleven en heeft zich maar op zeer bescheiden schaal uitgebreid. Een tweede bewoningssas, meer landinwaarts, is nooit ontstaan.

Op de kadastrale minuut van rond 1826 (fotobijlage, afb. 4) is aan de Kerkesteeg het begin van een ontwikkeling van bebouwing haaks op de dijk te zien, die zich later echter niet heeft doorgezet. Ook aan de Hoofdgraaf (nu Korfgraaf) blijkt een enkel huis te zijn gebouwd, aan de Voorste Steeg echter niet. Het overheersende beeld is: dijkbebouwing met vrijwel direct daarachter de recht het land in lopende kavels.

Evenals in Neerijnen, zijn ook in Hellouw dijkdoorbraken en overstromingen van invloed geweest op de bebouwing. In 1809 werden van de 77 huizen in de heerlijkheid er 18 vernield en tevens 6 korenbergen. 51 andere huizen en 2 korenbergen liepen schade op. Een eeuw eerder, in 1709, werd het Huis Hellouw, waar overigens niets van bekend is,

bij een dijkdoorbraak vernield. Ter plaatse is nog een klein wiel te zien en een kwelkade die waarschijnlijk na de doorbraak aangelegd is. Dergelijke kaden werden in het riviereengebied wel vaker aangelegd. Ze bestaan uit een ingegraven dijklichaam dat op de ondoorlatende ondergrond rust en met beide uiteinden tegen de rivierdijk aansluit. De functie was het tegengaan van sterke kwel vanuit de rivier in het binnendijkse land. In 1823 werd de tegenwoordige kerk gebouwd op de fundamenten van de vorige die in 1674 bij een storm was ingestort.

De geringe omvang van het gebouw is gezien het klein aantal inwoners van het toenmalige dorp niet verbazingwekkend. In 1844 stonden er in de heerlijkheid als geheel 93 huizen, in het eigenlijke dorp 30.

Pas met de na-oorlogse nieuwbouw is het dorpsbeeld veranderd. Tot dan toe bestond Hellouw uit de bebouwing langs de dijk met de erven en boomgaarden erachter, en enkele huizen langs de schuin van de dijk weglopende Korfgraaf. Door aanleg van de nieuwbouw is het grootste deel van het dorp niet meer direct aan de dijk gesitueerd. In het gebied vlak achter de dijk is een weg aangelegd (Tinnegieter) waaraan echter weinig uitbreiding heeft plaatsgevonden.

Huidig ruimtelijk karakter

Nog altijd is Hellouw een dorp waarvan het oude gedeelte in lengterichting langs de Waalbandijk is gelegen. De tamelijk los gegroepeerde bebouwing bestaat hoofdzakelijk uit boerderijen, waarachter vrijwel direct het land begint. Een uitzondering vormt de ten westen van de kerk aan de voet van de dijk gelegen bebouwing, bestaande uit een rijtje op korte afstand van elkaar gelegen huizen. Deze situatie is, zoals hierboven uiteengezet werd, de afgelopen eeuwen nauwelijks veranderd. De aanwezige nieuwbouw is duidelijk te onderscheiden en wijkt ook wat betreft situering sterk af van de oudere huizen en boerderijen langs de dijk, die echter grotendeels niet van historisch karakter zijn. Wel blijft in deze dijkbebouwing de historische structuur van het dorp gehandhaafd.

Weliswaar is een tweede as, de Tinnegieter, aangelegd achter de dijk ten tijde van de herkaveling, maar dorpsuitbreiding heeft daar nauwelijks plaatsgevonden. De diverse elementen van het dijkdorp komen op karakteristieke wijze samen bij de aansluiting van de Kerkesteeg op de Waalbandijk. Het punt wordt bepaald door de kleine, bijna op kruinhoogte van de dijk staande kerk. Het

hierboven genoemde rijtje beneden-dijkse bebouwing vormt tevens de afsluiting van de lintbebouwing van Hellouw. Het terrein van het voormalige Huis Hellouw vormt de overgang naar de open ruimte.

De omgrenzing

Het beschermde dorpsgezicht Hellouw omvat het historische deel van het dorp dat in lengterichting aan de Waalbandijk ter weerszijden van de kerk is gebouwd, alsmede enige achterliggende bebouwing aan de Kerkesteeg. Het gezicht wordt afgesloten met het terrein van het voormalige Huis Hellouw. De omgrenzing is aangegeven op bijgevoegde kaart.

Typering te beschermen waarden

De historisch-ruimtelijke structuur van Hellouw is van een grote eenvoud: een vrijwel enkele rij bebouwing onder aan de Waalbandijk. Slechts enkele panden staan aan de kruin van de dijk. In de buurt van de kerk is er enige verdichting.

De bescherming is er op gericht deze historisch-ruimtelijke structuur te beschermen waar die het meest markant aan de dag treedt. Dit is in hoofdzaak het geval ten westen van de kerk. Benedendijks is daar een straatje met enkele boerderijen en woonhuizen, merendeels van rond 1900.

Ter plaatse staat in de binnenkant van het dijklichaam nog een zogenaamde Wilhelminaboom (geplant bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1890) en tegen de kruin van de dijk een vroeger magazijn van het polderdistrict. In westelijke richting gaat de dorpsbebouwing over in bouwland en boomgaarden via het met een kwelkade omgeven terrein van het voormalige Huis Hellouw. De kade is voor het grootste deel nog aanwezig en duidelijk zichtbaar. De westelijke aansluiting tegen de Waalbandijk is niet meer compleet. Binnen de kade staan enkele huizen van rond de eeuwwisseling. De verkaveling van het terrein is kleinschalig met erven, perceeltjes weiland en boomgaard, en griendhout bij het wiel.

Het van een houten dakruiter met klok voorziene kerkje van 1822 dat tegen de kruin van de dijk is aangebouwd, is het hoogste punt van het oude deel van Hellouw. Het gebouw domineert de aansluiting van de Kerkesteeg op de Waalbandijk. De pastorie is er aan de oostzijde tegenaan gebouwd. Achter de kerk strekt de bebouwing zich over korte afstand landinwaarts uit, zodat hier de overgang naar de open ruimte iets minder direct is dan bij de boerderijen en huizen langs de dijk.

Oostelijk van de kerk is de bebouwing onder aan de dijk nog gedeeltelijk van historisch karakter. De overige panden zijn wat betreft schaal daarvan niet afwijkend. Aan de buitenzijde van de dijk staan hier ook nog enkele woonhuizen, eveneens van historisch karakter.

Rechtsgevolg bescherming

Ter effectuering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan worden ontwikkeld. De toelichting op de aanwijzing als beschermd dorpsgezicht kan daarbij voor het beschermingsbelang als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Aa, A.J. van der
Aardrijkskundig Woordenboek der
Nederlanden. Dl. 5. Gorinchem,
1844.

Aa, A.J. van der
Aardrijkskundig Woordenboek der
Nederlanden. Dl. 6. Gorinchem,
1845.

Blok, D.P.
'Teisterbant'. Mededelingen der Kon.
Ned. Academie van Wetenschappen,
afd. letterkunde, N.R., 26, nr. 12.
Amsterdam, 1963.

Van Goelst Meyer, A.F.
Kasteel De Waardenburg. Z.p., z.j.
(ANWB/Ned. Kastelen St., 1972).

Havinga, A.J. en Op 't Hof, A.
'De Neder-Betuwe, opbouw en
ontstaan van een jong rivierkleige-
bied'. KNAG Geografisch Tijdschrift,
IX, (1975) nr. 4 261-277.

Schilfgaarde, A.P. van
Het archief van de huizen Waarden-
burg en Neerijnen 1288-1827. 2 dln.
Arnhem, 1980.

Uyl, R.G. den
'Dorpen in het rivierkleigebied'.
Bulletin KNOB (1958) 97-114.

Vermeulen, F.A.J.
De monumenten van geschiedenis en
kunst in de provincie Gelderland.
Onderdeel van het eerste stuk: de
monumenten in de Bommeler- en de
Tielerwaard. 's-Gravenhage, 1932.

Voorden, F.W. van e.a. (red.)
Stads- en dorpsgezichten in Gelder-
land. De nederzetting in ontwikkeling.
Zutphen, 1975.

*Zandstra, E; Schilfgaarde, A.P. van
en Buurman, D.J.G.*
Kastelen en huizen in de Betuwe.
Rotterdam, z.j.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stede-
bouwkundig onderzoek:
Drs. M. Kooiman, Amsterdam.

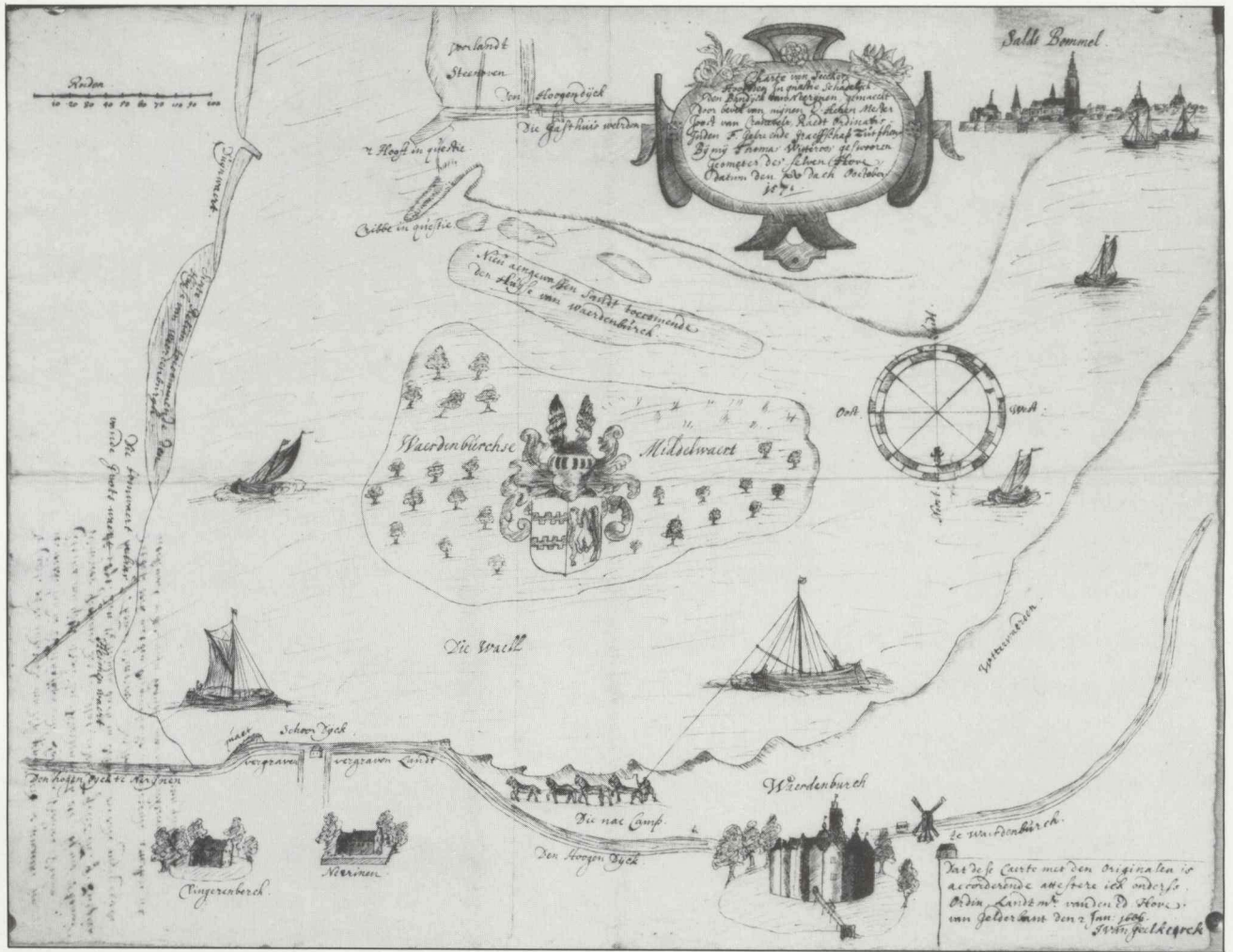
Foto's:
Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenha-
ge (afb. 1, 2);
Dienst van het Kadaster en de
Openbare Registers, Apeldoorn (afb.
3);
Dienst van het Kadaster en de
Openbare Registers, Arnhem (afb.
4);
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist (afb. 5, 6, 7);
Topografische Dienst, Emmen
(omslag).

Kaart:
Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Druk:
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

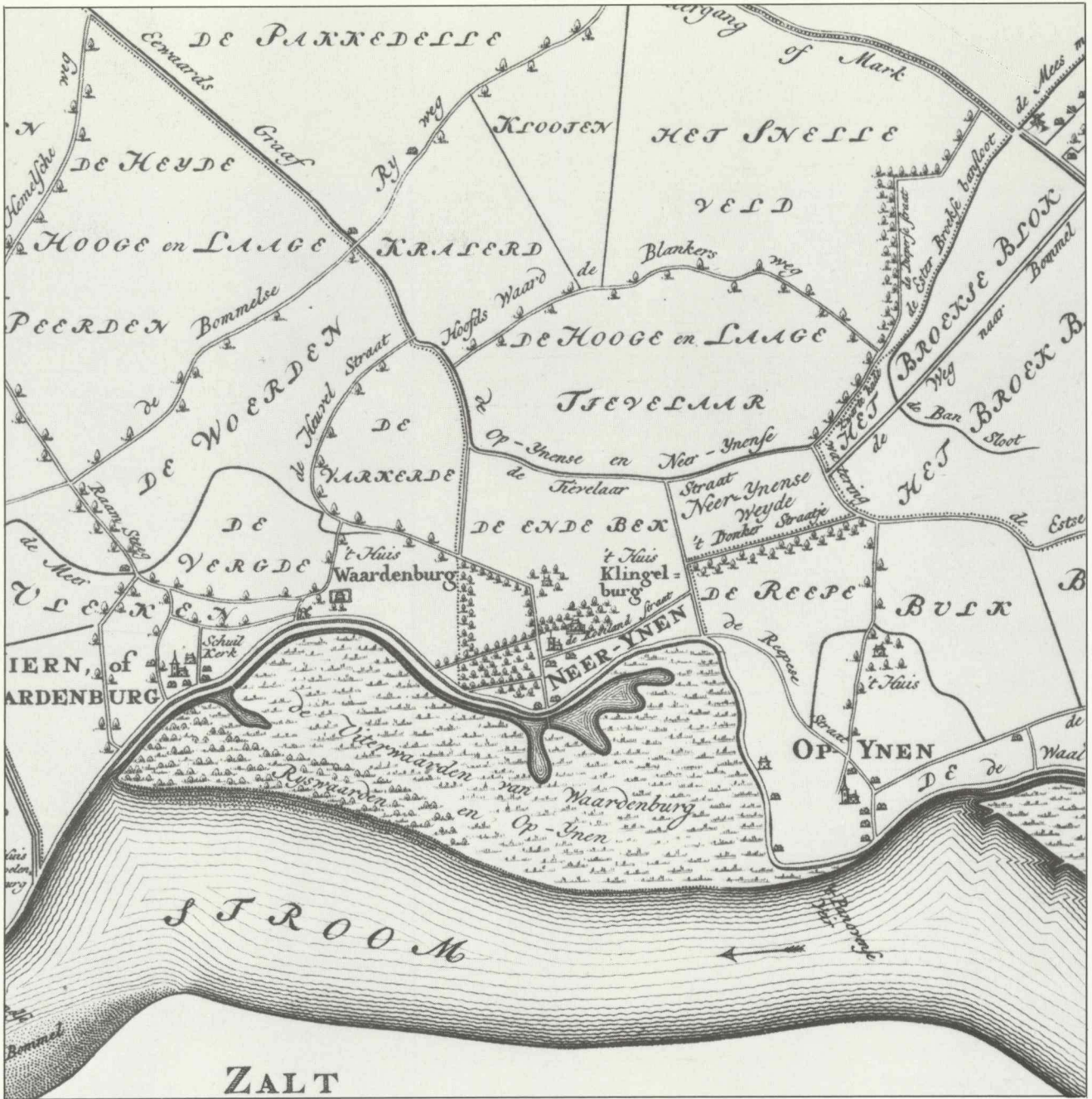
Verkoopprijs f 10,-.
Deze publikatie is schriftelijk of
telefonisch te bestellen bij het
Distributiecentrum DOP
Postbus 20014
2500 EA 's-Gravenhage.
Telefoon: 070-78 98 80.
Onder vermelding van bestelnummer
of ISBN 90 346 1142 6.

Fotobijlage

Afb. 1. Th. Witteroos, Kaart van de Waal ter hoogte van Waardenburg, 1571, kopie I. van Geelkerck, 1666 (R.A.G. alg. krt. verz. nr. 410).

3.110519257007

Afb. 2. W. Leempoel, Caarte van den Tielrewaard, enz., kopie H. Tas, 1729, verkleind W.A. Bachiene, 1759, uitgeg. 1759, fragment (R.A.G. alg. krt. verz. nr. 22).

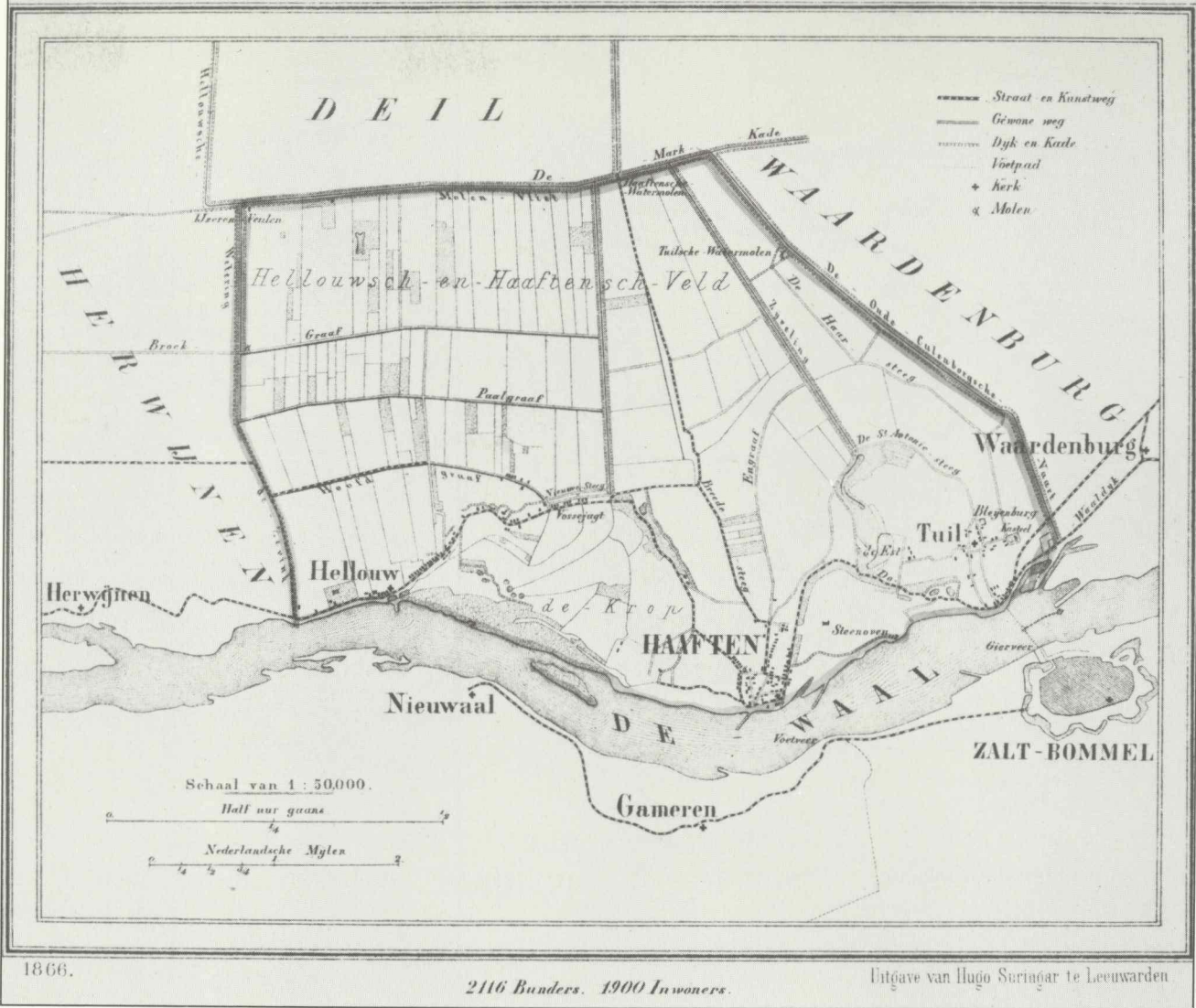

Afb. 3. Kadastraal minuutplan gemeente Waardenburg, 1826, fragment.

Afb. 4. Kadastraal minuutplan gemeente Haften, 1826, fragment.

3.110519257008

Afb. 5. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1866, provincie Gelderland, gemeente Waardenburg.

Afb. 6. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1866, provincie Gelderland, gemeente Haaften.

Groeten uit Neerijnen

Afb. 7. Ansichtkaart van Neerijnen, ca. 1920. Nr. 50 in: R.J. van Ooijen en E.R. Westerbeek van Eerten, Waardenburg en Neerijnen in oude ansichten, Europese Bibliotheek, Zaltbommel, 1981.

3,110519257009

3.110519257010

